

NEW AGE EN GNOSTIEK

Verschenen in: R. Maaswinkel, Y. Voorhaar (red.), *Hier beneden is het. Beschouwingen over geloof in New Age*, Baarn 1993, 87-106

Riemer Roukema

De verwachting van een Nieuwe Tijd gaat gepaard met belangstelling voor de oude gnostiek. De gnostiek is een religieuze stroming die stamt uit de eerste eeuwen van de jaartelling en die de eeuwen door als een nevenstroom in Europa is blijven bestaan. De christelijke kerk heeft de gnostiek allesbehalve verwelkomd. In dit hoofdstuk wordt een indruk gegeven van de gnostiek in de late oudheid en van de verhouding tussen kerk en gnostiek in die eerste eeuwen. Ik beoog in te gaan op de volgende vragen: 1. Wat is gnostiek? 2. Waarom hebben de kerkvaders de gnostiek afgewezen, en was deze afwijzing terecht? 3. Is er verwantschap tussen de oude gnostiek en New Age? 4. Is het waar dat in de eerste eeuwen van de kerk christenen geloofden in reïncarnatie?

1. *Wat is gnostiek?*

De term gnostiek is afgeleid van het griekse *gnosis*, hetgeen kennis betekent. Daarbij dacht men niet aan verstandelijke kennis, maar aan doorleefde ervaring, die tot geestelijk inzicht had geleid. Een gnosticus is op zoek naar het antwoord op levensvragen als: 'Waar kom ik vandaan? Waarom ben ik die ik ben? Wat is het doel van mijn bestaan?' Het gnostische antwoord luidt onder meer dat je diepste kern een goddelijke vonk is. Je stamt van God af, en het gaat er in dit leven om, dat je je dat bewust wordt. Het is de bedoeling, dat je uit de onwetendheid omtrent je afkomst ontwaakt en tot het inzicht komt, dat je hier op aarde niet thuis bent. Je hoort ergens anders, in het hemelse rijk van licht en eeuwigheid. Door die gnosis kun je verlost worden van de vergankelijke materiële wereld en deel krijgen aan de onvergankelijke kennis van God. Ten diepste is deze kennis ook zelfkennis, aangezien God ook in je zelf te vinden is¹.

De voedingsbodem van de gnostische beweging was de vermenging van allerlei godsdiensten in het oude Nabije Oosten. Alexander de Grote - hij leefde van 356 tot 323 voor Chr. - veroverde vanuit Griekenland de volken die toentertijd onder perzisch bewind stonden. Hij stimuleerde de versmelting van de verschillende volken in zijn rijk. In de hellenistische beschaving die zo ontstond, ontmoetten aanhangers van de perzische, babylonische, kleinaziatische, egyptische, joodse, syrische en griekse godsdiensten elkaar en namen zij kennis van elkaars goden en mythen. Deze hellenistische wereld werd vanaf de tweede eeuw voor Chr. voor een groot deel veroverd door de Romeinen. De romeinse keizers wilden al die volken in het Oosten invoegen in de rechtsorde van hun rijk en zo de *pax romana*, de romeinse vrede stichten. Over deze vrede moeten we ons geen illusies maken. Van *pax* is het werkwoord *pacare* afgeleid en dat betekent niets anders dan onderwerpen. Deze 'vrede' werd met geweld afgedwongen. De kundige strategen en knappe bestuurders van het *imperium romanum* konden ook meedogenloos zijn. In geval van verzet telde een mensenleven niet.

In die tijd vonden velen niet genoeg baat bij de godsdiensten die hun vanouds waren overgeleverd. Velen stonden daarom open voor nieuwe goden en religies. Zo werd in die 'gepacificeerde' volken gezocht naar innerlijke vrede, naar verlossing uit de hardheid van het dagelijkse bestaan, naar geestelijke vrijheid. In dat klimaat ontstond omstreeks het begin van de jaartelling ook de gnostiek. Omdat haar wortels zijn te vinden in die vermenging en onderlinge beïnvloeding van de godsdiensten in die hellenistische wereld, is de gnostiek heel divers. Er is gnostiek die op het jodendom is geënt. Daar is bij voorbeeld een eigen duiding te vinden van het verhaal van Adam en Eva, en

lezen we van Kaïn en Abel en Seth. Omvangrijk zijn de geschriften van de Mandeëen, gnostici wier doopwater 'Jordaan' heette, al woonden zij aan de Eufraat. Andere gnostische teksten bestaan uit openbaringen aan of van de griekse god Hermes, die werd geïdentificeerd met de egyptische god Thoth. Er zijn openbaringen overgeleverd die op naam staan van de Pers Zoroaster. De gnostiek was mede geïnspireerd door de werken van Plato en door het latere platonisme. Ook kwam er, met het ontstaan van het christendom, een christelijke gnostiek op, die zich baseerde op Jezus als hemelse leraar en verlosser. Uit deze opsomming blijkt dat de gnostiek niet specifiek christelijk was, maar zich in velerlei gewaad kon voordoen. Gnostici konden hun boodschap verwoorden met behulp van diverse religieuze tradities.

De kennis van de gnostiek is aanmerkelijk uitgebreid sinds de vondst die in 1945 is gedaan in Nag Hammadi in Egypte. Daar is een vijftigtal gnostische geschriften die tot dan toe onbekend waren, gevonden in een koptische vertaling. Toch waren er ook voor die tijd allerlei fragmenten van gnostische evangeliën, apostelverhalen, openbaringen, liederen en verhandelingen bekend. Ook de geschriften van de kerkvaders die de gnostiek hebben bestreden zijn hiervoor een belangrijke bron van informatie. Hoewel zij soms een vertekend beeld van hun tegenstanders hebben gegeven, zijn dank zij hun citaten toch oorspronkelijke gnostische teksten en ideeën bewaard gebleven.

Aangezien de gnostische boodschap op vele godsdiensten kon worden geënt en velerlei vormen kon aannemen, is het een hachelijke zaak, zo'n brede beweging onder één noemer te vangen. Wel zijn er gemeenschappelijke trekken, die ik eerst nog iets breder wil weergeven dan hierboven.

Het werd als een grote vraag, ja als een raadsel beschouwd hoe de zielen van mensen terecht waren gekomen in de materiële lichamen op aarde. Zielen hadden volgens gnostici hun oorsprong bij de allerhoogste god, maar zij waren hiervan afgefallen en zijn sindsdien verdwaald, in den vreemde. Het aardse lichaam zagen gnostici als minderwaardig, als materie die weer zou vergaan in de grond. Met de vraag: 'hoe is het toch mogelijk dat de hemelse ziel, die ten diepste goddelijk is, in dit kwetsbare en vergankelijke lichaam is terecht gekomen?' vroeg men in feite: 'waar dient dit leven eigenlijk toe? En hoe moeten wij nu leven in dit aardse bestaan met al zijn onderdrukking, onrecht, geweld, verdriet, ziekte? En waar gaat mijn ziel naar toe, als het lichaam sterft?'

De gnostische antwoorden zijn vervat in een rijke beeldspraak. De onwetendheid omtrent de goddelijke afkomst van de ziel en haar verlossing hieruit werden bij voorbeeld aangeduid met de volgende termen. De ziel is dronken, en moet weer nuchter worden. Of: de ziel slaapt, en moet weer wakker worden. Of: zij is ontheemd, en moet weer heimwee krijgen naar haar oorsprong en daarheen teruggeroepen worden. Of: ziel is dood en moet weer levend worden. Zij leeft in duisternis, en moet in het licht geroepen worden. Zij is gevallen, of op aarde geworpen, en zij moet weer omhoog, naar de hogere werelden in de hemel.

Volgens gnostici bestaat er een hoge god, vol goedheid en liefde. Maar deze god is niet de schepper van de wereld. De schepper (ook *demiurg* genoemd) is van minder allooi dan de goede god, hetgeen alleen al hieruit blijkt, dat hij de materie heeft geschapen. Het ontstaan van deze schepper was eigenlijk een vergissing. De goede god zendt echter zijn boodschappers en verlossers, die de mensheid uit haar onwetendheid moeten roepen. Zo'n boodschapper komt uit hemelse sferen en kan in visioenen verschijnen of zich hullen in een menselijke gedaante. Hij is niet maar één figuur die eenmaal komt en dan weer teruggaat. De boodschapper van het verlossende woord en van de ware kennis kan vele namen aannemen en kan ook gezien worden als een symbool van de ziel zelf, die uit de hemel komt en zich zelf verlost door weer tot kennis omtrent het goddelijke te komen. Toch wordt niet iedereen geroepen, maar alleen degenen die het waard zijn; niet iedereen is tot het hemelse licht uitverkoren. Wie wel wordt verlost, zal ervaren dat de scheiding tussen het mannelijke en het vrouwelijke, die er in het begin niet zou zijn geweest, wordt opgeheven.

Daarom is - om nog een beeldspraak te noemen het 'bruidsvertrek' een gnostische term voor de mystieke beleving van eenheid en hervonden rust.

Sinds de eerste eeuw zijn er gnostici geweest die gegrepen waren door de woorden van Jezus. Hij was voor hen de verlosser uit de hemel, die de kennis van de ware god had geleerd. Deze gnostici hebben het onderricht van Jezus in een eigen vorm overgeleverd. Zo is - waarschijnlijk in Syrië - het 'evangelie van Thomas' ontstaan, een verzameling spreuken en gesprekken van Jezus die veelal zijn afgeleid van de bijbelse evangeliën. Het christendom in Syrië was in de tweede en derde eeuw sterk gnostisch getint. Uit Alexandrië in Egypte afkomstig zijn de gnostische leraren Basilides en Valentinus (beiden van de tweede eeuw). Zij en hun leerlingen hebben preken en 'evangeliën' geschreven. De Valentiniaan Ptolemaeus schreef een verhandeling over de waarde van de wet van Mozes. Heracleon, uit de zelfde school afkomstig, schreef als eerste een commentaar op het evangelie van Johannes.

Deze christelijke gnostische beweging oefende aantrekkingskracht uit op het 'kerkelijke' ('katholieke') christendom dat uitging van de traditie van de apostelen. In de tweede eeuw waren de grenzen overigens niet altijd scherp getrokken. Wel hebben 'katholieke' bisschoppen voor het trekken van die grenzen geijverd door alle omgang met gnostici te verbieden en door hen buiten hun gemeenten te sluiten. Toch hebben velen zich laten aanspreken door de aantrekkelijkheid van de gnostische mystiek. Bij wijze van voorbeeld volgt uit een brief van Valentinus een gedeelte, dat is overgeleverd door Clemens van Alexandrië (± 150-215). Hieruit blijkt Valentinus' pessimistische visie op de onverloste mens als speelbal van boze geesten:

Eén is er goed, Hij die openlijk aan het licht komt door de Zoon, en door Hem alleen kan het hart rein worden, wanneer iedere boze geest uit het hart wordt verdreven. Want de vele boze geesten die in het hart wonen, laten niet toe dat het rein is, maar zij gaan allemaal hun eigen gang en plagen het keer op keer met ongepaste begeerten. Wat het hart ondervindt, zou ik willen vergelijken met een herberg². Want daar zijn kuilen in gegraven die vaak vol zijn van mest, de mensen die er verblijven zijn losbandig en dragen geen enkele zorg voor de plaats, die immers aan anderen toebehoort. Zo is ook het hart, zolang niemand er zorg voor draagt, onrein, een woonplaats van tal van demonen. Maar wanneer de alleen-goede Vader ernaar omziet, dan wordt het geheiligd en glanzend van licht. En zo wordt iemand die zo'n hart heeft, zaliggesproken, omdat hij God ziet³.

2. Reactie van de kerkvaders

Wie enigszins vertrouwd is met het Nieuwe Testament zal in de beschrijving van de gnostiek al enkele bekende klanken en termen hebben opgemerkt. Inderdaad is de taal waarin het geloof in Jezus is uitgedrukt vaak verwant aan die van de gnostiek. Volgens Irenaeus van Lyon (tweede eeuw) is het evangelie van Johannes zelfs geschreven om gnostici te overtuigen⁴.

Hoewel er aan de basis van de gemeenten contact en grensverkeer tussen 'katholieke' en gnostische christenen was en gnostici ook wel dongen naar de kerkelijke ambten, hebben de kerkelijke leiders negatief gereageerd op de gnostische beweging. Deze afwijzing kwam uit alle mogelijke steden van het Romeinse rijk. Ignatius van Antiochië⁵, Justinus van Samaria, Clemens van Alexandrië, Origenes, ook afkomstig uit Alexandrië, Tertullianus van Carthago, Hippolytus van Rome, Irenaeus van Lyon: al deze schrijvers uit de tweede en de eerste helft van de derde eeuw hebben gepoogd, de gnostiek te weerleggen.

Het protest is bij de een wel anders ingekleed dan bij de ander. Clemens van Alexandrië, die zeer goed bekend is met de Griekse filosofie en literatuur en deze veelvuldig citeert, gaat zelfs zo ver dat hij de christenen 'gnostici' noemt: zij hebben immers de ware kennis van God ontvangen, maar

niet op de manier van Basilides en Valentinus en hun volgelingen. Clemens lijkt hen soms tegemoet te komen, maar dit is schijn. Origenes is in zijn theologie soms met de gnostici verwant, maar distantieert zich duidelijk van hen en bestrijdt hen. Irenaeus en Tertullianus gaan met minder omwegen te werk en laten een massief getuigenis horen tegen de ‘valselijk zo genoemde gnosis’. (Daarbij moet worden gezegd, dat Tertullianus zijn boeken tegen de gnostici ten dele heeft geschreven toen hij al uit de katholieke kerk was getreden en zich had aangesloten bij de Montanisten. In deze beweging was grote aandacht voor de gave van de profetie en voor het naderend einde.)

Er wordt wel beweerd dat de kerk de gnostici met harde hand heeft uitgeroeid⁶. Voor de eerste eeuwen van de kerk is dit onjuist. In de tweede en derde eeuw werd de christelijke kerk zelf regelmatig zwaar vervolgd door de romeinse overheid. Zij beschikte beslist niet over de macht of de middelen om een rivaliserende beweging als de gnostiek met geweld te bestrijden. Bovendien paste een gewelddadige bestrijding niet bij het evangelie van Jezus. De gnostiek werd dus alleen bestreden in woord en geschrift, en door uitsluiting van gnostici uit de christelijke gemeenten. De bestrijding met deze ‘kerkelijke’ middelen werd voortgezet in de vierde eeuw, toen het katholieke en orthodoxe christendom de staatsgodsdienst van het romeinse rijk werd (313-323). Als voorbeeld van de relatieve tolerantie kan worden aangevoerd, dat de kerkvader Augustinus als jongeman ongeveer negen jaar lang (± 374-383) het manicheïsme heeft aangehangen (dit is de gnostische leer van Mani uit Babylon, die leefde van 216-276). Dit heeft hem niet belemmerd om tegelijk een carrière als redenaar en leraar rhetorica op te bouwen. In 381 werden echter alle ‘ketterse’ groeperingen door de ‘christelijke’ overheid verboden. Hiermee werd inderdaad de weg vrij gemaakt voor een niet te verontschuldigen vervolging.

In de tweede en derde eeuw daarentegen botsten de ‘katholieke’ kerk en de gnostiek op elkaar zonder dat een van beide bewegingen een maatschappelijk bevoorrechte positie innam. Deze botsing roept de vraag op, waarom de kerkvaders uit deze tijd zich zo fel tegen de gnostiek hebben gekeerd. Waaruit bestonden hun bezwaren? Waarom waren zij niet wat verzoenlijker?

Eigenlijk zijn deze vragen te schematisch gesteld, aangezien net als de diverse gnostici ook deze kerkvaders onderling zeer verschillend zijn. Iemand als Origenes redeneert heel anders dan Irenaeus. Op deze verschillen kan ik in dit bestek echter niet ingaan. De beantwoording van de vraag, waaruit de bezwaren tegen de gnostiek bestonden, zal dus noodzakelijkerwijs vrij globaal zijn. Zonder volledig te willen zijn, noem ik een aantal punten.

1. Bij de kerkvaders klinkt het protest tegen de splitsing tussen God de goede Vader en God de Schepper. Deze onderscheiding was voor gnostici de oplossing van het probleem, hoe de God van Israël, zoals die bekend was uit het Oude Testament, de zelfde kon zijn als de Vader van Jezus. De Schepper, de God van de Joden, werd als jaloers, wraakzuchtig, dom en heerszuchtig gezien, de Vader van Jezus als goed en liefdevol. De Schepper liet zich in met verderfelijke materie, maar de ware God was daarboven verheven en verlost uit de materie.

Ontegengesteld is hiermee een probleem gesignaleerd, dat tot op heden door bijbellezers zo wordt ervaren. Toch konden de kerkvaders voor de gnostische oplossing geen begrip opbrengen. Irenaeus citeert de geloofsbelijdenis dat er één God is, die alles omvat⁷, en die door zijn Woord (Christus) alles heeft gemaakt, zowel de zichtbare als de onzichtbare dingen. Dit betekent, zo legt Irenaeus uit, dat God met hetzelfde Woord als waardoor Hij de schepping tot stand heeft gebracht, ook voor de verlossing van de mensen in die schepping heeft gezorgd⁸. Deze eenheid van God de Schepper en van de Verlosser werd van het grootste belang geacht. Als immers de Vader van Jezus niet de wereld heeft geschapen, dan zijn wij op aarde dus aan een andere god overgeleverd en heeft het leven op aarde geen waarde meer. Op één lijn hiermee staat, dat veel

gnostici seksualiteit minderwaardig achtten. Een gevolg van deze opsplitsing van God was ook, dat de verantwoordelijkheid voor het kwaad in de wereld dan bij deze Schepper-god kwam te liggen en niet bij de mens. Als de Schepper een andere god is dan de Verlosser, dan is er ook geen continuïteit meer met de geschiedenis van Israël en kan Jezus niet door Israëls profeten zijn aangekondigd⁹. Dank zij het Oude Testament kon de kerk juist aantonen dat de ogenschijnlijk nieuwe christelijke godsdienst toch al oude papieren had.

2. Ook ten aanzien van de persoon van Jezus Christus gingen de kerkelijke en de gnostische visie ver uiteen. Van de gnostische literatuur is in allerlei variaties te leren dat Christus als hemelse leraar geen echt menselijk lichaam had, maar een geestelijk lichaam. Ook wordt er een onderscheid gemaakt tussen de mens Jezus en de geestelijke Christus, die op hem is neergedaald. Als Zoon van God heeft hij aan het kruis dan ook niet echt geleden, maar stond hij van een afstand naar de kruisiging te kijken en gaf hij onderwijl zijn geheime openbaringen aan zijn leerlingen¹⁰. Bijgevolg was ook zijn opstanding uit de dood een geestelijke zaak. Deze visie wordt 'docetisch' genoemd: het echte mens-zijn van Jezus Christus was 'schijn'.

Reeds Ignatius van Antiochië betuigt (omstreeks 110) in reactie op dit 'docetisme', dat Jezus Christus waarlijk uit een maagd is geboren en ten tijde van Pontius Pilatus en Herodes waarlijk met spijkers is doorboord en waarlijk in het vlees is opgestaan¹¹. Irenaeus beroept zich op de tekst 'Het Woord is vlees geworden' (Johannes 1,14): Jezus was dus echt mens geworden¹². Ook van de vergeestelijking van Jezus' opstanding wilden de kerkvaders niets weten. Voor hen werd hiermee het geloof in de opstanding der doden ondergraven. Juist Jezus' lichamelijke opstanding gold als de garantie, dat van de mens niet alleen de ziel zou voortbestaan - dat geloofden de Grieken ook - maar dat eveneens het lichaam verlossing en heil stond te wachten. Deze verwachting had weer als rechtstreeks gevolg, dat daarom ook het lijfelijke bestaan in het aardse leven de moeite waard was¹³. Het lichaam was niet minderwaardig, maar was door God geschapen en zou door Hem worden herschapen. Alleen bij Clemens van Alexandrië en bij Origenes treffen we de verwachting van een meer geestelijke opstanding der doden aan (geënt op Paulus, 1 Corinthiërs 15), maar zij deelden niet de opvatting dat dan ook Jezus tijdens zijn leven op aarde een geestelijk lichaam had.

3. Gnostici beriepen zich op geheime openbaringen en visioenen en schreven eigen 'evangelien', die door de kerkelijke leiders werden verworpen. Toch is het niet zo dat visioenen in de kerk verboden waren, en sommige kerkvaders citeren ook wel uit andere evangelien dan de vier die uiteindelijk in de canon van het Nieuwe Testament terecht zijn gekomen. De boeken van Hermas van Rome (midden tweede eeuw) bevatten visioenen en openbaringen waaraan velen in de kerk gezag toekenden. Irenaeus beschrijft hoe in zijn kerk mensen visioenen en profetische gaven hebben¹⁴. Wanneer desondanks gnostische openbaringen en boeken werden afgewezen, dan ging het steeds om de inhoud hiervan. Wanneer een gnostisch openbaringsgeschrift vreemde mythologie bevatte, en opvattingen zoals dat de materiële wereld door een lagere god was geschapen en dat Jezus geen echt lichaam had gehad, dan waren er inhoudelijke criteria om deze visies en visioenen af te wijzen. Aan het eind van de tweede eeuw kwam zo een voorlopige lijst (*canon*) van geaccepteerde boeken tot stand, die min of meer overeenkwam met het latere Nieuwe Testament. Nooit is er sprake van geweest, dat ook gnostische boeken in deze bundel zouden kunnen worden opgenomen. Het overgrote deel van de gnostische geschriften - en waarschijnlijk zelfs alle - is bovendien van later datum (tweede en derde eeuw) dan de boeken van het Nieuwe Testament.

4. In de kerkelijke literatuur uit die tijd wordt de gnostici regelmatig verweten, dat zij losbandig leven¹⁵. Nu het is mogelijk dat de kerkvaders de zedeloosheid van de gnostici hebben overdreven. Een gevolg van gnostische minachting voor het materiële lichaam zou wel kunnen zijn, dat je er dan ook alles mee mag uithalen, maar uit de boeken die zijn gevonden in Nag Hammadi spreekt

juist bij uitstek de keuze voor een ascetisch leven. Ignatius verwijt de kettters dat zij zich niet vol liefde bekommeren om weduwen, wezen, verdrukten en mensen die honger en dorst hebben¹⁶; maar hoe betrouwbaar is zo'n polemische uitval? Toch is het allerm minst uitgesloten, dat de kerkvaders de ervaring hadden dat gnostici vooral met zich zelf bezig waren, met hun eigen 'geestelijke' ontwikkeling, en minder op hun naasten waren gericht. Het is opmerkelijk dat ook de neoplatoonse filosoof Plotinus (204-270) de gnostici verwijt dat zij minachting tonen voor alle wetten hier op aarde en voor de deugd, dat zij de ingetogenheid belachelijk maken en dat hun slechts het genot en de zelfzucht overblijft¹⁷.

5. Tertullianus beschimpt - in zijn katholieke periode - de gnostici omdat er geen orde is in hun gemeenten, en dat zelfs vrouwen het wagen 'onderricht te geven, te discussiëren, boze geesten uit te drijven, genezingen te beloven en misschien zelfs te dopen'¹⁸. Dat in gnostische kringen ook vrouwen onderricht gaven, wordt bevestigd door - onder andere - het evangelie dat op naam staat van Maria (Magdalena) en door het geschrift *Pistis Sophia*, waarin Maria Magdalena van Jezus na zijn opstanding openbaringen ontvangt. In het kerkelijke christendom waren vrouwen daarentegen van de belangrijkste ambten uitgesloten.

6. Er zouden meer afzonderlijke punten kunnen worden genoemd, waarop de kerkvaders de gnostici hebben aangevallen. Het lijkt mij in dit bestek echter belangrijker, een meer algemene karakteristiek van hun kritiek te geven. Het bezwaar van de kerkvaders was, dat gnostici elitair waren. Gnostici wisten immers altijd alles beter, en zij wisten veel meer. Zij pretendeerden een dieper inzicht te hebben in de hogere werelden van engelen en geestelijke machten, zij wisten aan letterlijk bedoelde getuigenissen een geestelijke uitleg te geven, zij hechtten weinig aan tastbare sacramenten. Zij maakten onderscheid tussen eenvoudige ('psychisch' genoemde) gelovigen die vasthielden aan letterlijke en uiterlijke geloofszaken en de ware geestelijke ('pneumatische') gelovigen, die een dieper inzicht hadden. Zo had ook de reeds genoemde filosoof Plotinus veel te stellen met gnostische betweters, die meenden dat Plato niet diep genoeg had gevorst en van wie het leek alsof zij precies hadden uitgeplozen hoe alles in elkaar zit¹⁹.

Christen-gnostici maakten in de tweede en derde eeuw vaak deel uit van de kerk, en velen van hen namen zich voor, geduld te hebben met de minder ontwikkelde gelovigen²⁰. Daarnaast hebben gnostici de kerk ook heftig gekritiseerd²¹. De quasi-geduldige houding: 'jullie zijn nu eenmaal niet verder', moet hen onuitstaanbaar hebben gemaakt voor de bisschoppen die zich identificeerden met die minder ontwikkelde gelovigen van hun gemeenten. Waar gnostici de kerkelijke ambtsdragers rechtstreeks aanvielen en eigen bijeenkomsten gingen houden, was de scheiding der geesten onherroepelijk. Vandaar dat in de kerk grote nadruk werd gelegd op het gezag van de bisschop en de presbyters ('oudsten') en diakenen: zij belichaamden de kerk van Jezus Christus, in tegenstelling tot de secten²².

Hebben de kerkvaders met hun afwijzing van de gnostiek gelijk gehad?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, maakt het veel uit welke opvattingen de lezer zelf heeft. Wie moeite heeft met het beeld van God in het Oude Testament en met de lichamelijke opstanding van Jezus, zal waardering hebben voor de gedurfde gnostische interpretaties hiervan. Wie zich in de kerkelijke structuren niet thuis voelt en slechte ervaringen heeft opgedaan met kerkelijke ambtsdragers, zal zich in dat opzicht kunnen herkennen in de gnostici, die zich van kerkelijk gezag niet veel aantrokken en op geestelijk gebied hun eigen weg gingen. Wat betreft de rol die vrouwen in sommige (maar niet alle) gnostische groepen konden spelen, konden deze gnostici zich beroepen op Jezus en Paulus en waren zij hun tijd ver vooruit. De christelijke gnostici waren - om het positief te zeggen - zelfstandig denkende en mystiek aangelegde mensen, die open stonden voor

religieuze inspiratie van buiten de christelijke kerk.

In een evaluatie van het oordeel van de kerkvaders over de gnostiek moet echter ook worden bedacht, dat gnostici in de regel negatief aankeken tegen de schepping van de wereld. Vandaar dat zij het leven op aarde dan ook niet positief konden waarderen, maar dit alleen met een groot pessimisme konden aanschouwen. Hun doel was, uit de materie verlost te worden. Typerend voor hun opvatting over het leed in de wereld was, dat de ware God zich daar ver van hield; daarom kon ook zijn Zoon onmogelijk echt mens worden en lijden en sterven, en was diens kruisiging een schijnvertoning.

De kerkvaders hebben hierin terecht een verdraaiing van het evangelie van Jezus Christus gezien. Als typering van dit evangelie kan worden gezegd, dat God dit aardse leven wil herstellen en daartoe de mensen opzoekt waar zij zijn. Dat is de strekking van de menswording van Christus, ofwel de vleeswording van het Woord. 'Verlossing' houdt in dit verband niet in, dat de gelovige tot inzicht in zijn goddelijke afkomst en ontheemding in deze wereld moet komen, maar dat door Christus de gemeenschap met de eeuwige God wordt hersteld. De menselijke nood wordt niet ontvlucht of ontkend maar onderkend en - in aanzet - gelenigd. Het kwaad (de 'zonde') is niet afkomstig van een lagere god, de schepper, maar is in oorsprong een keuze van de mens, die daarvoor een eigen verantwoordelijkheid draagt. Wie echter het eigen falen erkent, ontvangt van God vergeving. Voor dit herstel van de gemeenschap met God is ook kennis (*gnosis*) nodig, maar deze kennis betreft allereerst het geloof in Jezus Christus, door wie God zich heeft laten kennen. De kerkvaders hebben de gnostici ook bestreden op punten die nu anders beoordeeld kunnen worden, zoals inzake de positie van vrouwen in de kerk. (Overigens zijn ook uit de gnostiek zeer onvriendelijke uitspraken over vrouwen bekend...) Ten aanzien van seksualiteit geldt, dat sommige kerkvaders in hun negatieve waardering hiervan slechts weinig voor de ascetische gnostici onderdeden. Er bestonden in de kerk, althans over het huwelijk, ook wel positievere opvattingen, hetgeen leidde tot kritiek op de gnostische ascese, maar er waren evenzeer gnostici die althans het huwelijk positief waardeerden²³. Vanuit hedendaags standpunt gezien hadden dus ook de kerkvaders hun beperkingen.

Toch hebben de kerkvaders niet lichtvaardig gehandeld, toen zij - elk op eigen wijze - de gnostiek hebben afgewezen. Zij hebben onderkend dat de gnostiek ook zonder Jezus Christus kon bestaan, daar zij net zo goed kon uitgaan van Hermes of van welke boodschapper ook. In oorsprong en wezen is de gnostiek een zelfstandige godsdienst, die zich hecht aan reeds bestaande godsdiensten en daarvan een eigenzinnige interpretatie geeft. De gnostiek kent een diepzinnige mystiek, maar om mystiek op zich zelf ging het de kerkvaders niet; het ging hun om het geloof in Gods verlossing van de wereld door Jezus Christus. Zij zagen in, dat die belijdenis bij gnostici niet tot haar recht kwam.

3. *De verhouding tussen de oude gnostiek en New Age*

Sympathisanten van New Age die een christelijke achtergrond hebben, grijpen graag terug op de oude gnostiek om aan te tonen dat het kerkelijke christendom niet de enig-juiste vertolking van Jezus heeft gegeven. Inderdaad zijn er opmerkelijke parallellen tussen New Age en gnostiek en kan New Age als een nieuwe gnostische beweging worden getypeerd.

Zoals binnen de oude gnostiek - als ook onder de kerkvaders - uiteenlopende visies bestonden, die niet alle op één noemer zijn te brengen, zo geldt ook van New Age dat deze beweging breed uitwaaiert. Weer zijn er mensen die tot hun 'nieuwe' opvattingen komen buiten het christendom om, als ook gelovigen die pogen het Nieuwe Tijds-denken in te passen in het christelijk geloof en daarbij aan de Bijbel een eigenzinnige uitleg geven.

New Age is echter niet rechtstreeks uit de oude gnostiek ontstaan, maar via latere gnostische

bewegingen die de eeuwen door in Europa hebben bestaan. Zo heeft de periode die Romantiek wordt genoemd (\pm 1780-1840) een nieuwe opleving van gnostiek gekend, die voor latere vormen hiervan (zoals de theosofie, de antroposofie en nu New Age) veel belangrijker is geweest dan de gnostiek in de oudheid zelf²⁴.

Gaat het om een vergelijking tussen de oude gnostiek en New Age, dan blijkt dat zich verschuivingen hebben voorgedaan. We horen niet meer van een slechte Schepper-god en een boven de materie verheven goede Vader. Ook de negatieve benadering van al het materiële en van het leven op aarde en van seksualiteit treffen we in New Age zo niet meer aan. Van de ascese en wereldverachting die in de eerste eeuwen bestond, is in New Age weinig te merken. Integendeel is er nu een veel groter vertrouwen dat in de Nieuwe Tijd alles op aarde beter zal worden. Gaat het echter om de verwantschap tussen de oude gnostiek en New Age, dan zijn tenminste de volgende vier punten vermeldenswaard.

1. Terwijl gnostici spraken van *gnosis*, zijn nu de termen bewustwording en bewustwordingsproces populair. Het zou in het leven gaan om de bewustwording van je eigen mogelijkheden, om je eigen geestelijke ontwikkeling, zelfs om de ontdekking dat je het goddelijke in je zelf hebt. Nu hoeft de aandacht voor geestelijke ontwikkeling in het geheel niet verkeerd te zijn; ook met de oude gnostische vragen ('waar kom ik vandaan, waarom leef ik, waar ga ik naar toe?') is niets mis. Het gaat echter om de antwoorden hierop en om het doel van die geestelijke ontwikkeling. Als je in wezen de oplossing van je problemen (de 'verlossing' dus) door middel van geestelijke bewustwording in je zelf zou kunnen vinden, dan is dat een vorm van gnostiek. Wanneer het heil van de wereld afhangt van de bewustzijnsverruiming die de mensheid zou moeten ondergaan dank zij een nieuwe constellatie van de sterren in het Aquariustijdperk, dan staat dat heel ver af van de christelijke belijdenis dat door Jezus het koninkrijk van God gekomen is en komt.

2. In het verlengde hiervan ligt het spreken over een Christus-bewustzijn en de Christus-geest. Hiermee wordt bedoeld dat wat met Jezus gebeurd is, namelijk dat hij een goddelijk bewustzijn kreeg, ook voor anderen bereikbaar is. De concrete gebeurtenissen van zijn leven, ook zijn lijden en dood en opstanding uit de dood, verliezen hun unieke betekenis. Wel is Jezus opnieuw, net als in de oude gnostiek, in tel als geestelijk opgestane openbaarder van nieuwe waarheden. Het is onvoorstelbaar hoe kritiekloos pater Karel Douven zich in zijn boek *Het christendom op weg naar de 21e eeuw* op zulke in Christus' naam gesproken woorden kan beroepen.

3. De fascinatie door engelen, visioenen en openbaringen, zoals we die bij Douven en bij dominee Hans Stolp aantreffen, komt overeen met de plaats die deze verschijnselen hadden in de oude gnostiek. Douven en Stolp beroepen zich dan ook expliciet op de gnostiek in de oudheid²⁵. Op grond van deze openbaringen 'weet' Stolp veel meer over de engelwereld dan een nuchtere gelovige. Ook in het algemeen kan worden gezegd, dat hedendaagse gnostici dank zij hun boeken en ervaringen een 'diepere' en 'hogere' waarheid menen te kennen dan in het kerkelijke christendom wordt beleden. Er zou 'meer' zijn dan het geloof van de kerk. Die visie was ook typerend voor de oude gnostiek.

4. Het geloof in reïncarnatie hebben nieuwe gnostici gemeen met die in de oudheid. Reïncarnatie komt in de oude gnostische teksten weliswaar slechts weinig voor, maar over dit thema zijn wij afdoende geïnformeerd door de tegenstanders van de gnostiek²⁶. Een verschil is, dat reïncarnatie nu veelal als een positieve mogelijkheid tot geestelijke ontwikkeling wordt gezien, terwijl het terugkomen op aarde in de oude gnostiek doorgaans als een noodlottige nieuwe val in de materie werd beschouwd, bedoeld voor hen die nog niet verlost waren. Hier zien we weer het verschil in de waardering van het materiële leven op aarde.

4. Reïncarnatie in de oude kerk?

Dit laatste thema verdient een aparte bespreking, omdat in hedendaagse gnostische kringen wel wordt beweerd dat in de eerste eeuwen van de kerk de christenen gewoon geloofden in reïncarnatie. Pas in de zesde eeuw, in 553, zou het concilie van Constantinopel de reïncarnatieleer hebben veroordeeld en zouden de kerkvaders de teksten hierover uit de Bijbel hebben gekrast²⁷. Vooral de reeds genoemde kerkvader Origenes van Alexandrië zou de zielsverhuizing in zijn geloofsleer hebben opgenomen.

Is de opvatting dat de Bijbel teksten over reïncarnatie zou hebben bevat, die er later uit geschrapt zijn, te dwaas om hier weerlegd te worden²⁸, de kwestie dat Origenes en zijn latere leerlingen uit de vijfde en zesde eeuw iets met reïncarnatie hadden te maken, moet wel serieus worden genomen. Om hierop te kunnen ingaan is het nodig, eerst een indruk van Origenes' geloofsleer te geven.

In zijn boek *Over de Grondbeginselen* schreef Origenes dat God al in het begin van de wereld geestelijke wezens zonder aards lichaam had geschapen. Deze schepselen hadden verstand en een vrije wil gekregen. In die zalige toestand van het begin konden zij God aanschouwen: het hoogste wat er maar was. Deze voorstelling had Origenes overgenomen van de filosofie van Plato. We zien hierin ook een zekere verwantschap met de gnostiek.

In die hemelse toestand voltrok zich echter een ramp: de schepselen stonden op tegen God. Dat konden zij, want God had hen uitgerust met een vrije wil. Als gevolg van die opstand tegen God vond een geweldige val plaats. Sommige geestelijke wezens vielen zo diep, dat zij duivelen werden, anderen kwamen als zielen in mensenlichamen terecht, weer anderen werden engelen, waaronder Origenes ook de sterren en planeten rekende. Alleen de ziel die bestemd was voor Jezus Christus bleef aan God trouw.

Voor hen die mens werden, gold dat zij als zielen 'incarneerden' (in het vlees kwamen) in een menselijk lichaam. Deze incarnatie vanuit de preëxistentie (het bestaan dat aan het aardse leven vooraf gaat) is echter nog geen reïncarnatie, omdat er geen sprake is van een vorig bestaan in een materieel lichaam.

De menswording, dood en opstanding van Jezus Christus had als doel, de gevallen schepselen uiteindelijk terug te voeren tot hun oorspronkelijke geestelijke staat. Origenes' opvatting over de dood is, dat je dan door vuur geestelijk gereinigd wordt en kunt terugkeren naar God. De uiteindelijke opstanding der doden zag Origenes als geestelijk. De kerk van die tijd beleed in het algemeen de opstanding des vleses, dus van het aardse lichaam, maar Origenes deelde deze plastische visie op de gelukzalige eindtoestand niet. Ten aanzien van de opstanding der doden sprak hij wel van lichamen maar, in navolging van de apostel Paulus, van geestelijke lichamen. Na de opstanding is God alles in allen, zo citeerde hij Paulus (1 Corinthiërs 15).

Origenes is er in veel van zijn boeken volkomen duidelijk over, dat in deze wereld geen reïncarnatie plaatsvindt. Na de dood kan de ziel gereinigd worden van zonden en weer geest worden. Hoeveel straf je eerst ook verdiend hebt, het bestaat niet dat je terugkeert naar een ander lichaam op aarde. Maar hoe is het dan mogelijk, dat Origenes toch van het leren van reïncarnatie is beschuldigd?

Origenes heeft inderdaad aanleiding gegeven tot deze beschuldiging, hoe duidelijk hij in zijn afwijzing van reïncarnatie in deze wereld ook is geweest. Hij hield namelijk rekening met de mogelijkheid, dat als deze wereld voleindigd zou zijn, en God alles in allen zou zijn, er weer opnieuw een opstand tegen God zou uitbreken. De weer geest geworden schepselen zouden immers hun vrije wil behouden: daarin was Origenes heel stellig. Hierin reageerde hij op de gnostici, die volgens hem de vrije wil van de mens niet erkenden maar alles lieten afhangen van uitverkiezing en voorbeschikking. Dank zij de vrije wil kunnen de schepselen dus zelf beslissen, of

zij weer van God willen afvallen. Doen zij dat, dan kunnen zij opnieuw in een materieel lichaam worden geworpen. Dan kan alles weer opnieuw beginnen, al zullen er ook schepselen zijn, die niet met de opstand meedoen.

Voor wat betreft die schepselen, die om reden van hun nieuwe afval van God volgens Origenes weer in een materieel lichaam terecht zouden komen, kunnen we dus van reïncarnatie spreken. Niet in deze wereld, maar in een volgende wereld, na de voleinding van de huidige wereld. Deze val en voleinding kan zich zelfs meermalen herhalen, al geloofde Origenes dat uiteindelijk Gods liefde de drang tot afval zou overwinnen. Dat er een cyclus van werelden zou zijn, had Origenes gemeen met de stoïcijnse filosofie van zijn tijd.

Het zal duidelijk zijn dat wie zich voor reïncarnatie binnen deze wereld wil beroepen op Origenes, bij hem aan het verkeerde adres is. Een ziel kan volgens hem hooguit eenmaal per 'wereld' incarneren. Zo lang als de voleinding van de huidige wereld niet tot stand is gekomen, zijn reïncarnaties van de zielen volgens Origenes niet mogelijk.

Bovendien zijn deze speculaties van een preëxistentie van de ziel en een geheel geestelijke opstanding en voleinding door veel van Origenes' tijdgenoten en door latere kerkvaders en concilies veroordeeld. In de vijfde en zesde eeuw had Origenes weliswaar aanhangers die deze speculaties koesterden, maar deze 'origenisten' zijn in die tijd herhaaldelijk bestreden en door het concilie van 553 veroordeeld. Reïncarnatie is niet toen pas uit de leer van de kerk geschrapt, maar een gedurfde theologie die nooit door de gehele kerk is overgenomen is toen nogmaals afgewezen.

Noten

1. Enkele inleidingen op de gnostiek: H. Jonas, *Het gnosticisme*, Utrecht/ Antwerpen 1969; K. Rudolph, *Die Gnosis*, Göttingen 1977; G. Filoramo, *A History of Gnosticism*, Oxford 1990. Ook in de boeken van E. Pagels, *De gnostische evangeliën* (Amerongen 1980) en *Adam, Eva en de slang* (Katwijk 1989) is veel interessante informatie te vinden. Toch kunnen deze boeken niet gelden als een evenwichtig overzicht over de gnostiek, omdat de schrijfster - gedreven door haar sympathie voor de gnostici - de gnostische bronnen heel selectief benut.
2. Treffend vertaald met *caravanserai* in: A. Cleveland Coxe, *Fathers of the Second Century* (The Ante-Nicene Fathers II), Grand Rapids ²1983, p. 372.
3. *Stromata* II, 20, 114.
4. *Adversus Haereses* III, 11, 1-6 (vertaling: A. Rousseau, L. Doutreleau, in de serie Sources Chrétiennes, Parijs 1965-1982).
5. Ignatius noemt de gnostici niet met name, en het is omstreden of hij had te maken met joods-christelijke gnostici of met joden-christenen en met gnostici. In ieder geval had ook Ignatius al gnostici op het oog. Zie bij voorbeeld I.A. Saliba, *The Bishop of Antioch and the Heretics*, in: *The Evangelical Quarterly* 54 (1982), p. 65-76.
6. Zo H. Stolp, *Dichterbij dan ooit*, Baarn ⁴1989, p. 60.
7. Vertaling van *omnipotens* (*pantokrator*).
8. *Adversus Haereses* III, 11, 1.
9. Boek IV van Irenaeus' *Adversus Haereses* is hieraan gewijd.
10. Bijv. Handelingen van Johannes 93 en 99-102 (vertaling in: A.F.J. Klijn, *Apokriefen van het Nieuwe Testament* II, Kampen 1985); Openbaring van Jacobus 31 (vertaling in: J.M. Robinson, R. Smith (ed.), *The Nag Hammadi Library in English*, Leiden ³1988, p. 265).
11. Brief aan de gemeente te Smyrna, 1-3 (vertaling in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders* 1, Baarn 1966). Zie ook 1 Johannes 4,1-6.
12. *Adversus Haereses* III, 11, 3.
13. Bijv. 2 *Clemens* 9 (vertaling in: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders* 2, Baarn 1967); Tertullianus, *De*

- Resurrectione Mortuorum* 9-10 (montanistisch; vertaling in: A. Cleveland Coxe, *Latin Christianity: its Founder, Tertullian* (The Ante-Nicene Fathers III), Grand Rapids ²1980, p. 551-552).
14. *Adversus Haereses* II, 32, 4.
 15. Bijv. door Irenaeus, *Adversus Haereses* II, 32, 1 en door Clemens, *Stromata* III, 1, 1 - 2, 11.
 16. *Brief aan de gemeente te Smyrna* 6,2.
 17. *Enneaden* II, 9, 15 (vertaling: R. Ferwerda, Baarn/Amsterdam 1984).
 18. Tertullianus, *De Praescriptione Haereticorum* 41, 5 (vertaling: zie noot 13, The Ante-Nicene Fathers III, p. 263).
 19. Porphyrius, *Het leven van Plotinus* 16; Plotinus, *Enneaden* II, 9, 6 (vertaling R. Ferwerda).
 20. Zie hiervoor K. Koschorke, *Die Polemik der Gnostiker gegen das kirchliche Christentum* (Nag Hammadi Studies XII), Leiden 1978.
 21. Zie de bespreking van de *Openbaring van Petrus* door Koschorke, p. 11-90.
 22. Bijv. Ignatius, *Aan de gemeente te Smyrna* 7-8.
 23. Zie bij voorbeeld Clemens, *Stromata* III (vertaling in: J.E.L. Oulton, H. Chadwick, *Alexandrian Spirituality*, Philadelphia 1954, p. 40-92) en *Paedagogus* II, 10, 83-102 (vertaling: C. Mondésert, H.-I. Marrou, in de serie Sources Chrétiennes 108, Parijs 1965).
 24. Zie hiervoor de goed gedocumenteerde studie van S. van Wersch, *De gnostisch-occulte vloedgolf*, Kampen 1990.
 25. K. Douven, *Het christendom op weg naar de 21e eeuw*, Soest 1988, p. 48; H. Stolp, *Dichterbij dan ooit*, p. 57-63.
 26. Zie Irenaeus, *Adversus Haereses* I, 23, 2-3; I, 25, 4; II, 33, 1 - 34, 1; Clemens, *Stromata* IV, 12, 83; *Excerpta e Theodoto* 28 (vertaling: F. Sagnard, in de serie Sources Chrétiennes 23, Parijs 1970); Plotinus, *Enneaden* II, 9, 6. Een gnostisch getuigenis in *Pistis Sophia* 128 (vertaling: C. Schmidt, W. Till, *Die Pistis Sophia...*, Berlijn ³1962).
 27. Zie over dit onderwerp mijn artikel in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 92 (1992), 199-218 en 93 (1993), 33-56. Daar zijn de literatuurverwijzingen te vinden.
 28. Ook K. Douven geeft in *Het christendom op weg naar de 21e eeuw* op p. 128 toe dat het niet nodig is te veronderstellen dat passages over reïncarnatie later uit de canonieke boeken zijn geschrapt.